

लोकवार्ताना संपादक - पुष्कर यंदरवाकर
विहण नईसा डारूनभाई
भक्त कवि नरसिंह मडेता युनिवर्सिटी,
जूनागढ

- લોકવાર્તાના સંપાદક – પુષ્કર ચંદરવાકર.

ગુજરાતી લોક સાહિત્યમાં પ્રાચીનકાળથી 'લોકવાર્તા' શબ્દ રૂઢ થઈ ગયો છે. કેટલાક વિધ્વાનો લોકકથા અને લોકવાર્તા શબ્દને એક જ માનીને ચાલે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં આ બંને શબ્દોમાં મહદઅંશે ઘણી ભિન્નતા રહેલી છે. લોકકથા અને લોકવાર્તા બંને સ્વરૂપે એકબીજા કરતાં ઘણાં જુદા પડે છે. પરંતુ અહીં વાત 'લોકવાર્તા' ની કરવાની હોવાથી તેની વધુ ચર્ચા ન કરતા સીધા જ લોકવાર્તા સ્વરૂપને જોવામાં આવશે. પુષ્કર ચંદરવાકર પણ 'લોકકથા' કરતા 'લોકવાર્તા' શબ્દને વધુ મહત્વ આપે છે. લોકવાર્તાનું સ્વરૂપ ટૂંકીવાર્તાનાં સ્વરૂપ કરતા 'લોકવાર્તા' શબ્દને વધુ મહત્વ આપે છે. લોકવાર્તાનું સ્વરૂપ ટૂંકીવાર્તાનાં સ્વરૂપ કરતા ઘણું ભિન્ન છે. એથી જ શ્રી પુષ્કર ચંદરવાકરે પોતાના એક વ્યાખ્યાનમાં નોંધ્યું છે કે, "ટૂંકીવાર્તા તે લોકવાર્તા નથી. હા લોકવાર્તા ટૂંકીવાર્તા બની શકે, તે ટૂંકીવાર્તાની ગોદમાં સમાઈ પણ જાય, પણ ટૂંકીવાર્તા તે લોકવાર્તા નથી જ. આથી જ બંને સાહિત્ય સ્વરૂપો વચ્ચે તેના સ્વરૂપ-આકાર, વળોટ અને શિલ્પ વિધાન ઇત્યાદિ પરત્વે મૂળભૂત ભેદો છે."

ટૂંકીવાર્તાનું સ્વરૂપ કાલ્પનિક હોય છે તો લોકવાર્તાનું કથાનક પરંપરાથી ઉતરી આવેલું ઘણું પ્રાચીન અને પૌરાણિક હોય છે. અહીં પ્રસ્તુત સંપાદનમાંની વાર્તાઓ સંપાદકે સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને ઉત્તર ગુજરાતના આસપાસના વિસ્તારોમાંથી મેળવી છે. સંપાદકે દરેક વાર્તાઓને લોકકંઠેથી સાંભળીને તેને વૈજ્ઞાનિક ઢબે અને ચીવટપૂર્વક કાળજી રાખીને સંશોધિત-સંપાદિત કરી આપી છે. પુષ્કર ચંદરવાકર દ્વારા સંપાદિત ચાર લોકવાર્તા સંગ્રહો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) ખેતરનો ખેડૂ	૧૯૫૫
(૨) સોંપ્યા તુજને શિશ	૧૯૬૬
(૩) સોનાની ઝાલ	૧૯૭૦
(૪) ખીજડિયું	૧૯૮૦

(૧) ખેતરનો ખેડૂ:

ઈ.સ. ૧૯૫૫માં સંપાદિત 'ખેતરનો ખેડૂ' એ પ્રથમ લોકવાર્તા સંગ્રહ છે. સંપાદકે સંપાદનમાંની વાર્તાઓ ઉત્તર ગુજરાતના આસપાસના વિસ્તારોમાંથી એકત્રિત કરી મૂકી છે. સંપાદક આ લોકવાર્તાઓ વિશે પ્રસ્તાવનામાં નોંધે છે કે "આ કથાઓનું વસ્તુ મુખ્યત્વે લોકજીભેથી સાંપડ્યું છે. કોઈપણ કથકે આ કથાઓ કહેતી વખતે જ્ઞાતપણે તે કહી હોય તેવું પણ બન્યું નથી. અને તેથી કહેવાતી કથાના વાર્તા તત્વોને શૈલી તેમાં ન પ્રવેશે તે સ્વાભાવિક છે. ગપ્પા મારતાં અને વાત વાતમાં વસ્તુને તેઓએ એમ જ કથી નાખ્યું હોય તેવું આ કથાઓ પરત્વે બન્યું છે તેથી આ કથાઓને કહેવી હોય તો લોકકથાઓ કહી શકાય." ચંદરવાકરે કેફિયતમાં જે કહ્યું છે તે એકંદરે ઘણું સાચું છે. આ સંગ્રહથી ઘણી વાર્તાઓ કથકે અમસ્તા જ કહી દીધી હોય તેવું લાગે છે. તો વળી કેટલીક વાર્તાઓમાં મુખ્ય ઘટનાની અધુરપ જણાય છે. તો વળી કેટલીક વાર્તાઓ મહદઅંશે લાંબી પણ તેમાં લોકવાર્તાના તત્વોનો લોપ થયો હોય તેવું લાગે છે. એ આ વાર્તાઓનો ધ્યાનથી અભ્યાસ કરતા માલુમ પડે છે.

આ સંગ્રહમાંની સાત વાર્તાઓમાં 'જમાદારનો ફૂવો', 'અવ્વલ મંજિલે', 'હીરરાંઝા', 'ગોપાલકે', 'ખેતરનો ખેડૂ', 'એળે ગયું વેણ', 'વજેસંગની કલા' વગેરેને સંપાદકે સંપાદિત કરી આપી છે. આ સંગ્રહની બે વાર્તાઓ ઐતિહાસિક કથાનક આધારિત, બે પ્રણયકથા આધારિત અને ત્રણ વાર્તાઓ ચમત્કારના પાયા પર રચાયેલી છે. આ ગ્રંથની પ્રથમ વાર્તા 'જમાદારનો ફૂવો' ઐતિહાસિક કથાનક ધરાવતી વાર્તા છે. યાસીનખાન બલોચે રાજધર્મની રક્ષા કાજે ગાયકવાડી પ્રજાને ઠાકરડાના ત્રાસમાંથી ઉગારેલી તેની કથા અહીં ગૂંથવામાં આવી છે. અહીં પ્રસ્તુત વાર્તાઓમાંથી પસાર થતા તે સંપૂર્ણપણે ઐતિહાસિક હોય તેવું લાગતું નથી. એમાં ચંદરવાકરે પોતાની રીતે કલ્પનાનાં રંગો વડે નવીન ઢબે પ્રસ્તુત કરી છે. બીજી વાર્તા 'અવ્વલ મંજિલે' માં મીરખાં બહારવટીયાના જીવનથી માંડીને મૃત્યુ સુધીની સફરની કથા છે. પ્રસ્તુત વાર્તાએ પાટણની પૃષ્ઠભૂમિમાં રચાયેલી છે. એમાં મીરખાંના જીવનના અંતિમ દિવસોને લોકવાર્તાના રૂપમાં સમાવી લેવામાં આવ્યાં છે. 'હીરરાંઝા' એ પંજાબની ભૂમિમાં રચાયેલી પ્રણયકથા છે. 'હીરરાંઝા' ના પ્રણય પ્રસંગની કથા પંજાબ ઉપરાંત અન્ય પ્રદેશમાં પણ પ્રચલિત છે. પંજાબના ભંગ નાના ગામમાં ઝના-ચિનાબના તીરેઆ પ્રણય પ્રસંગ બન્યો હોવાની માન્યતા છે તેવું સંપાદક નોંધે છે. 'ગોપાલક', 'ખેતરનો ખેડૂ' અને 'એળે ગયું વેણ' એ ચમત્કારના પાયા પર ઉભેલી વાર્તાઓ છે. 'ગોપાલક' વાર્તામાં 'સૈયદ મહમદ ઝાહિદ' આ વાર્તાનું મુખ્ય પાત્ર છે. સૈયદ મહમદ ઝાહિદ અમદાવાદના સુલતાન અહમદશાહ બેગડાના કસાઈઓના સંક્રાંતિમાંથી ગાયના વાછરડાને બચાવેલું. તેનો બદલો લેવા બાદશાહ પીરબાપુ પાસે જાય છે. પરંતુ પીરબાપુના પ્રભાવતળે તેમણે આપેલા પરચાને લીધે તે પીરબાપુના પગમાં પડી માફી માંગે છે. એવું આ વાર્તાનું કથાનક છે. તથા ત્યાં એવી માન્યતા છે કે ત્યાંના મુજાવર ગાયનું માંસ ખાતા નથી અને જો ઝિયારત કરતી વખતે ગાયનું માંસ કોઈ ખાઈ જાય તો તેને લોહીની ઉલટી થાય છે અને ત્યાં જ લોચો પેટની બહાર નીકળી પડે છે. એવું ચમત્કારનું તત્વ અહીં જોવા મળે છે. 'ખેતરનો ખેડૂ' વાર્તામાં રાઘવો ખેડૂત ખેતરમાં રેતની વાવણી કરે છે. એ જોઈને લોકો તેની મશકરી ઉડાવે છે. પરંતુ એક રાતમાં અચાનક જ ખેતર ઘઉંના પાકથી લહેરાતું જોવા મળે છે. રાઘવાને આ વાતની પ્રતિતી થતાં જ તે સંસારનો ત્યાગ કરી ભક્તિમાં લીન થઈ જાય છે. 'એળે ગયું વેણ' એ મેશ્વો નદીની ધરી ઉપર રચાયેલી વાર્તા છે. પ્રસ્તુત વાર્તામાં જુવાન ઠાકરડાનું અભિમાન મેશ્વો નદીની ધરામાં કેવું ચકનાચૂર થાય છે તેનું નિરૂપણ આ વાર્તામાં થયેલું જોવા મળે છે. 'વજેસંગની કલા' એ પ્રણયકથા આધારિત કથાનક છે. ઠાકોર જ્ઞાતિનો દિકરો વજેસંગ કોળી જ્ઞાતિની રૂપવાન કલાના પ્રેમમાં પડે છે. કલાના પ્રેમને લીધે કુટુંબીજનોનો, ઘર-બારનો ત્યાગ કર્યો તે વજેસંગ કલાના બીજા રૂપને ઓળખી શક્યો નહીં. કલાના અન્ય વ્યક્તિ સાથેનાં પ્રેમ સંબંધની જાણ થતાં જ વજેસંગ કલાના વિરહમાં તેનાં ઘરનાં આંગણામાં જ મૃત્યુ પામે છે. અને અંતે કલાને ભારોભાર પસ્તાવો થાય છે અને વજેસંગના શબને ખોળામાં લઈ એની સાથે જ રાખ બની જાય છે. સંપાદક એ વિશે સ્પષ્ટતા કરતા નોંધે છે કે "આ બાબતની પુષ્ટિ કરે તેવા કોઈ દોહા મળ્યાં નથી. માત્ર લોકકથાના કથક ઉપર જ સઘળો આધાર રખાયો છે. કથાનો ભવ્ય અને કરુણ અંત હૃદયસ્પર્શી બન્યો છે."

પ્રસ્તુત સંપાદન ગ્રંથમાંથી પસાર થતા આ વાર્તાઓનું કથાનક જોઈએ તેટલું ગળે ઉતરે તેવું નથી. પ્રમાણમાં ઠીક-ઠાક છે, પરંતુ તેમ છતાં પણ તેમણે વાર્તા મેળવવા માટે કરેલા કઠિન પ્રયાસને નકારી શકાય નહીં. સંપાદકે આ સંગ્રહની સાત વાર્તાઓમાં 'ગોપાલક' વાર્તા વટવાના સબિર અલીભાઈ પાસેથી, તો 'અવ્વલ મંજિલે' વાર્તા મીરખાં બહારવટીયાની પુત્રી સમીબાઈ પાસેથી પ્રાપ્ત થઈ છે. બાકીની પાંચ વાર્તાઓ ક્યાંથી મેળવી? કોની પાસેથી મેળવી? એવી કોઈ સ્પષ્ટતા કરી નથી. તથા વાર્તાઓનાં અંતે શબ્દાર્થ સૂચિ પણ આપી નથી, જે વાત અભ્યાસીઓને ખટકે છે.

(૨) સૌખ્યાં તુજને શિશ:

પુષ્કર ચંદરવાકર દ્વારા સંપાદિત પ્રસ્તુત સંપાદનમાં સંપાદકે ગુજરાત આસપાસનાં વિભિન્ન વિસ્તારોમાં પ્રચલિત એવી નવ લોકવાર્તાઓને સંશોધિત સંપાદિત કરી મૂકી છે. સંપાદકે ગુજરાતનાં સૌરાષ્ટ્ર આસપાસનાં પ્રદેશો જેવા કે હાલાર, ઝાલાવાડ, કનેર અને ભાલ તથા ઉત્તર ગુજરાતનાં મહેસાણા, ઈડર જેવા પ્રદેશોમાં પ્રચલિત વાર્તાઓને અહીં મૂકવામાં આવી છે. જેથી કરીને એમાં અનેક પ્રદેશોની ભાતીગળ લોક સંસ્કૃતિનો પરિચય મળી રહે છે.

આ ગ્રંથમાંની નવ વાર્તાઓમાં 'બલોચનો બચ્ચો', 'બેટા મૂજાતો મા!', 'ભારા કાના', 'કંડોરણાનો કિલ્લેદાર', 'ઈજનેર ભેજું', 'મરજીવો' વગેરેને સંપાદકે સંગ્રહિત કરી આપી છે. પ્રથમ વાર્તા 'બલોચનો બચ્ચો' ઐતિહાસિક કથાનક ધરાવતી વાર્તા છે. અહીં પ્રસ્તુત વાર્તામાં સ્વામી ભક્ત એવા શહાદતખાનની વીરતા અને બહાદુરીને વર્ણવતી વાર્તા છે. વાર્તાના કથાનક મુજબ અંગ્રેજ સરકારે બહાર પાડેલાં ફરમાનને સૂરજમલ ઠાકોર જાહેરમાં ફાડી નાખે છે. આથી ઉશ્કેરાયેલા અંગ્રેજો સૂરજમલ સામે જંગ છેડે છે, તેમાં સૂરજમલ ઠાકોરના મંત્રી શહાદતખાન પોતાના માલિક અને આશાપુરા માંના મંદિરની રક્ષા કાજે પોતે શહાદત વહોરે છે. બીજી વાર્તા 'બેટા મૂજાતો મા!' ચંદરવાકરે પોતાના વતન ચંદરવાની ભૂમિમાંથી મેળવેલી છે. પ્રસ્તુત વાર્તામાં ઘરડાં માં-બાપની સમજદારીનું સરસ એવું નિરૂપણ થયેલું છે. પોતાના સંતાનોના કપરાં સમયે ઘરડાં અને સમજુ માં-બાપે પાઈ-પાઈ કરીને ભેગી કરેલી મૂડી સંતાનોના કપરાં સમયે કેવી કામ આવે છે તેવું આ વાર્તાનું કથાનક છે. 'ભારા કાના' એ બરડા ડુંગરની પડખે આવેલાં કુછડી ગામના નિવાસી એવા ભડવીર ભારા કાનાની કથા છે. નિર્દોષ હરિણીનો શિકાર કરતા એવા રાજાના સિપાઈઓની બંદૂકના બે કટકા કરી, એક હરિણીને નવું જીવન બક્ષેલું એવા ભારા કાનાને રાજાની નારાજગીનો ભોગ બનવું પડે છે. પરંતુ રાજાના ભરેલા દરબારમાં સહેજ પણ ડર્યા વિના ખુમારીથી અડગ ઉભો રહે છે. ભારા કાનાની આવી ખુમારી અને દરિયાદિલીને જોઈને રાજા ભારા કાનાને બક્ષિસ આપી વિદાય કરે છે. 'કંડોરણાનો કિલ્લેદાર' એ વફાદાર અને પ્રેમના પ્રતિક સમી કંડોરણ ગામના પાદરમાં ઉભેલા ખંડિત એવા કિલ્લાની ઇતિહાસ ગાથા છે. આખી કથા આ કિલ્લાની આસપાસ ગોળાકાર ફરતે ફરે છે. 'ઈજનેર ભેજું' વાર્તામાં એક અંગ્રેજ ઈજનેર દ્વારા ભાદર નદી પર બાંધવામાં આવતાં બંધની કથા છે. પ્રસ્તુત વાર્તામાં દરિયાની ભરતીને કારણે ખારા બની જતાં ભાદર નદીના પાણીની સમસ્યા દૂર કરવા માટે એક ઈજનેર દ્વારા ખાનીંગ મુજબ તૈયાર કરવામાં આવેલાં બંધની વાર્તા છે. અહીં પ્રસ્તુત વાર્તાએ ચંદરવાકરની સ્મૃતિમાં સચવાયેલી સ્મૃતિકથા છે. તેનો ધ્યાનથી અભ્યાસ કરતા તેમાં લોકવાર્તાનાં તત્વો ઓછાં જોવા મળે છે. એથી એને લોકવાર્તા ન કહી શકાય. 'મરજીવો' વાર્તાએ ખેડા જિલ્લાના બોરસદ પાસેના ભોરલ ગામના વતની એવા બાબર દેવાની બહાદુરી અને વીરતાને વર્ણવતી કથા છે. બાબર દેવો પણ સૈયદ બહારવટિયાની જેમ પોતાનું નામ રાખવા બહારવટે ચડેલો તેની વાર્તા છે. પ્રસંશા અને ઘેલછાં મેળવવા માટે માણસ શું-શું કરી શકે તેનું જીવંત ઉદાહરણ બાબા દેવો છે. બીજાની પ્રસંશા જોઈ પોતે પણ એવી ઘેલછાં મેળવવાની વાત આધુનિક જમાનામાં થોડી વિચિત્ર લાગે છે. કેવળ પ્રસંશાને ખાતર જીવ સટોસટના ખેલ ખેલાયાં હોય એવી અનેક વાર્તાઓ જોવા મળે છે.

(૩) સોનાની ઝાલ: (૧૯૭૦)

ઈ.સ. ૧૯૭૦માં સંપાદિત 'સોનાની ઝાલ' એ પુષ્કર ચંદરવાકરનો શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ થયેલો ગ્રંથ છે. સોનાની ઝાલ સંપાદનમાંની વાર્તાઓ સંપાદકે પોતાના વતન ચંદરવા ગામમાંથી મેળવીને સંપાદિત કરી છે.

આ સંપાદનગ્રંથના આરંભે મૂકાયેલ 'લોકવાર્તાના થંભો' નામનો પ્રવેશક એ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચે એવો છે. આ પ્રવેશકમાંથી પસાર થતાં તે પ્રવેશક નહીં, પરંતુ સંશોધનાત્મક લેખ હોવાની પ્રતિતી કરાવે છે. વળી આઠ પાનાથી ભરાયેલાં આ પ્રવેશકમાં દોહાનું મહત્વ, દોહાની ઉત્પત્તિ, બે કે ચાર પંક્તિમાં પ્રયોજાયેલા દોહા, દોહા મેળવવામાં મદદરૂપ બનનાર માહિતીદાતાઓ વગેરેની ચંદરવાકરે સરસ એવી માહિતી આપી છે. જે ભવિષ્યના સંશોધક-અભ્યાસુઓને ઉપયોગી બની રહે તેવો છે.

આ ગ્રંથમાં સંપાદિત ઓગણીસ વાર્તાઓમાં 'ભાણુંબા', 'સયિયાર દે', 'જસરાજ માણેક', 'રાયબો-સાયબો', 'સમો બળવાન', 'સાયનું પારખું', 'સાત વરસે સામળો', 'ગોરો ખડિયો', 'અમલના અમરત', 'સૂરજમલની ટેકે', 'જસાજી લીંબડ', 'ખરી ખાનદાની', 'પરષોતમ પંડ્યા', 'સોનાની ઝાલ', 'તુમ ખુદા...?', 'નાક સાટે નાક', 'ટોયાપણ', 'ખૂટલાઈ ખેલાણી', 'તર્પણ' વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આ સંચયમાંની પ્રથમ વાર્તા 'ભાણુંબા' માં ભાણુંબા અને દેવાભા માણેકની અમર પ્રેમકથા આલેખાઈ છે. લગ્નના બંધને ન બંધાયેલા છતાં સ્નેહના તાંતણે બંધાયેલા અને મનથી એક-મેકને વરી ચૂકેલા એવા દેવાભા અને ભાણુંબાના જીવનને લગતી કથા અહીં ગૂંથવામાં આવી છે. અહીં પ્રસ્તુત વાર્તામાં શરીરી પ્રેમ કરતાં સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેનાં અશરીરી પ્રેમ અને સમર્પણની ભાવનાનું સરસ એવું આલેખન આ વાર્તામાં થયેલું છે. 'સયિયાર દે' વાર્તા પણ પ્રથમ વાર્તાની જેમ બે પ્રેમીઓના અજોડ પ્રેમની કથા છે. રૂપવાન સયિયાર દેખાવડા પતિ નરસિંહદેવ સિંઘલને છોડીને એક આંખ ગુમાવનાર એવા નરબદને જીવનસાથી તરીકે પસંદ કરે છે. અહીં પણ પ્રથમ વાર્તાની જેમ સનાતન સત્ય પ્રગટ થયેલું છે કે શરીરથી નહીં પણ મન-હૃદયથી વરી ચૂકેલા એવાં પ્રેમીઓ એકબીજામાં કંઈપણ ખામી કે ઉણપ દેખ્યા વગર દુનિયાની પરવા કર્યા વગર પ્રેમની રાહ પર કેવી રીતે આગળ વધે છે તે આ વાર્તાનું કથાનક છે. 'જસરાજ માણેક' એ ઝાલાવાડ પંથકના લાડવા ગામના વીર, બહાદૂર એવા જસરાજ માણેકની આ વાર્તા છે. પ્રસ્તુત વાર્તામાં ઓખા મંડળના ઇતિહાસમાં જેનું નામ આજે પણ આદર સન્માનથીલેવાય છે એવા જસરાજ માણેકે હબ્સીઓને બરાબરનો પાઠ ભણાવીને લાડવા ગામના ગઢમાં દાટી દીધેલા એવા વાઘેર વંશના લોકનાયકના પરાક્રમની કથા આ વાર્તામાં સમાઈ છે. 'રાયબો-સાયબો' વાર્તામાં પિતાના મોતનો બદલો લેતા રાયબો-સાયબોની શૌર્યકથા આલેખાઈ છે, તો વળી પતિને કાજે સાત-સાત ભાઈઓને મોતને ઘાટ ઉતારનાર એવી પલ્લવીની પતિ પરાયણ ભક્તિનું સરસ એવું આલેખન આ વાર્તામાં થયેલું છે. સમો બળવાન એ શીર્ષક જ 'સયમ બળવાન' ની ઉક્તિને સાર્થક કરે છે. પ્રસ્તુત વાર્તામાં ચંદરવાકરે પૂનમચંદ અને મલુકચંદ નામના બંને શેઠના જીવનમાં આવતી યડતી-પડતીના માધ્યમે સમયના મહત્વને સમજાવ્યું છે. 'સાયનું પારખું', વાર્તામાં સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના સંત કવિ શ્રી બ્રહ્માનંદ સ્વામીજીના જીવનની કથા આલેખાઈ છે. 'સાત વરસે સામળો' એ ઐતિહાસિક કથાનક આધારિત વાર્તા છે. પ્રસ્તુત વાર્તામાં દિલ્હીના બાદશાહ એવા અકબરના દુશ્મન મુજફ્ફરશાહને શરણા આપવા બદલ રાજપાટ ગુમાવનાર એવા ક્ષત્રિય ઠાકોર સારંગદેવની કથા છે. પ્રસ્તુત વાર્તામાં જીવનના જોખમે પણ શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવું એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે. એ આ વાર્તાનું માર્મિક સત્ય પ્રગટ કરે છે. 'ગોરો ખડિયો' વાર્તા હળવદ ગામના વીર બહાદૂર માનવ ગોરા ખડિયાની પરાક્રમ ગાથા છે. જાડેજા અને ઝાલા વચ્ચેનાં યુદ્ધમાં રાજા રાયસિંહજી મૃત્યુ પામે છે, ત્યારે રાણીની હઠને માન દઈને ગોરો ખડિયો જીવના જોખમે પણ રાજા રાયસિંહજીનું શબ જાડેજાઓના પાસેથી લઈ આવે છે. અહીં દેવીપૂતર એવા ગોરા ખડિયાની મદર્નગીનો પરિચય કરાવતી વાર્તા છે. 'સૂરજમલની ટેકે' વાર્તામાં ગોરા અંગેજોની સામે બાથ ભીડતા સૂરજમલના પરાક્રમ અને વીરતાને વર્ણવતી કથા છે. 'જસાજી લીંબડ' વાર્તા હળવદના રાજા સૂર્યસિંહજી અને રાજ્યની શાખા પ્રત્યે વફાદારી નિભાવતા સ્વામીભક્ત એવા જસાજી લીંબડની વાર્તા છે. 'ખરી ખાનદાની' વાર્તા પણ રાજા અને

રાજ્યની વફાદારી નિભાવતા અભેરાજ ચાઉસની વાર્તા છે. પ્રસ્તુત વાર્તામાં અનાજની ચોરી કરનાર એવા પોતાના ભત્રીજાને પણ ગોળી મારી મોતને ઘાટ ઉતારનાર એવા સત્યવાન અને વફાદાર અભેરાજ ચાઉસની સ્વામીભક્તિનું નિરૂપણ કરતી વાર્તા છે. 'સોનાની ઝાલ' કનેર પંથકની ધીંગી ઘરામાં રચાયેલી વાર્તા છે. રામ ખાયર, આલા ખાયર અને વિક્રમ પટગીર વચ્ચે થયેલાં સંવાદો આ વાર્તાની પકડ મજબૂત બનાવે છે. 'તુમ ખુદા...?' માં સહજાનંદ સ્વામીના ભક્ત બનેલા જમાદાર ફતેહમામદની કથા છે. 'ટોચાપણ' વાર્તાનું કથાનક સરળ અને હૃદયને સ્પર્શી જાય તેવું છે. બાજરીના પાકથી બરોબર તૈયાર થયેલ ખેતરમાં આલા ખાયરની ઘોડી અજાણતાં મોં નાખે છે એથી એ ખેતરની રખેવાળ ટોચાપણ ડોશી આલાખાયર અને તેની ઘોડી પર ગાળોનો વરસાદ વરસાવે છે. ટોચાપણ ડોશીની આવી સેવા, નિષ્ઠા જોઈને આલા ખાયર એ જ ખેતર ડોશીને દાનમાં આપે છે. એવું આ વાર્તાનું કથાનક છે. 'ખૂટલાઈ ખેલાણી' અને 'તર્પણ' પરસ્પર એક બીજા સાથે જોડાયેલી વાર્તા છે. 'ખૂટલાઈ ખેલાણી' માં રજૂ થયેલો પૂર્વાધ અને 'તર્પણ' માં રજૂ થયેલો ઉત્તરાર્ધ આ બંને વાર્તાઓની પકડ મજબૂત બનાવે છે. 'ખૂટલાઈ ખેલાણી' માં રૂપીબાઈના પતિ ખૂંટીની થયેલી હત્યાનો બદલો 'તર્પણ' માં ખૂંટીનો પુત્ર વણધર લે છે. પિતાની હત્યા કરનાર એવા મારતલને ઓળખી એક ઝાટકે જ તેને પતાવી નાખે છે.

ચંદરવાકરે પ્રસ્તુત વાર્તાઓને પોતાની રીતે થોડા ઘણા અંશે ફેરફાર કરી મૂકી છે. તો વળી વાર્તામાં વચ્ચે-વચ્ચે ક્યાંક ક્યાંક પ્રયોજાયેલાં દોહા વાર્તાઓની પકડ મજબૂત બનાવે છે. જેથી કરીને આ વાર્તાઓ રસપ્રદ બની છે. એથી વિશેષ વાર્તામાં પ્રયોજાયેલા સંવાદો, રાજકીય વાતાવરણ, બદલો, વેર-ભાવના, સમર્પણની ભાવના, વફાદારી, નિષ્ઠા વગેરેને કારણે તે વાચકોનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. સંપાદકે આ વાર્તાઓને મેળવવા માટે ઘણો પ્રયાસ કર્યો હશે, ઘણી રચનાપાટ કરી હશે એ નકારી શકાય નહિ, પરંતુ સંપાદકે આ વાર્તાઓ ક્યાંથી, કોની પાસેથી મેળવી? તેની કોઈ સ્પષ્ટતા કરી નથી, તો વળી ઘણી વાર્તાઓમાં જે તે પ્રદેશ કે બોલીને અનુકૂળ વાર્તાઓ અપાઈ નથી તો બોલીમાંના અઘરા શબ્દોના શબ્દાર્થ પણ આપ્યાં નથી. જેને સંપાદન પ્રત્યેની સંપાદકની મર્યાદા જ ગણી શકાય.

VIDHYAYANA

(ઝ) ખીજડિયું (૧૯૯૦)

ઈ.સ. ૧૯૯૦માં સંપાદિત 'ખીજડિયું' લોકવાર્તા સંગ્રહ ચંદરવાકરની ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિભાનો પરિચય કરાવતો ગ્રંથ બની રહે છે. ચંદરવાકરના અન્ય લોકવાર્તા સંગ્રહો કરતા 'ખીજડિયું' એ રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ખ્યાતિ પામેલો ગ્રંથ છે. આંતરરાષ્ટ્રીય પુસ્તક મેળા માટે 'ધી નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ ઓફ ઈન્ડિયા' દ્વારા ભારત તરફથી ચંદરવાકરનો આ લોકવાર્તાસંગ્રહ પસંદગી પામેલો, તો વળી અંગ્રેજીમાં ભાષાંતરિત આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરની લોકવાર્તાઓનો સંગ્રહ 'ધી ફોક્લોર ઓફ ઈન્ડિયા' માં પણ આ સંગ્રહની 'ખીજડિયું' વાર્તા પ્રસિદ્ધ થયેલી, જે શિકાગોમાં પ્રગટ થઈ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરની લોકવાર્તા બની છે. આમ, 'ખીજડિયું' લોકવાર્તા સંગ્રહ એ ચંદરવાકરનો વિશેષ નોંધપાત્ર સંગ્રહ બની રહે છે. ચંદરવાકરને પ્રસ્તુત સંપાદનમાંથી વાર્તાઓ મેળવવા માટે ખાસ કોઈ મહેનત કરવી પડી નથી, કારણકે આ વાર્તાઓ તેમને પોતાના વતનના ગામ ચંદરવામાંથી જ મળી છે. બાળપણથી જ વતનમાં ઉછરેલાં એવાં તથા અન્ય જ્ઞાતિઓનાં સંપર્કમાં આવેલાં ચંદરવાકરને ચંદરવા ગામ તથા લોકો પ્રત્યે ખૂબ જ પ્રેમ હતો. આથી ચંદરવાકરે પોતાના વતન આસપાસના ગામોમાંથી આ વાર્તાઓ મેળવી, એકત્રિત કરી સંપાદિત કરી આપી છે, જે નીચે પ્રમાણે છે.

આ ગ્રંથમાં સંપાદિત નવ વાર્તાઓમાં 'ખીજડિયું', મોટા મિયાં, 'ચિનગારીનો આતશ', 'ભડ ભાયાણી', 'દેરીવાળું', 'લાજ ન આવત આપકો', 'ધરમના ભાઈ બહેન', 'અંત: તાપ ઠર્યો' વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આ સંપાદનની પ્રથમ વાર્તા 'ખીજડિયું' એ ચંદરવાકરની ભૂમિમાંથી મેળવેલી છે. 'ખીજડિયું' નામનું શીર્ષક ચંદરવાકરે પોતાના વતન ચંદરવાના ખેતરને નામને આધારે આપ્યું હોય એવું લાગે છે. આ ખેતરની ચારે તરફ ખીજડાના વૃક્ષો ઉગેલાં છે. એથી એ ખેતરનું નામ ખીજડિયું પડ્યું હોય એમ માની શકાય. આ ખેતર એ રઈબા નામની વિધવાને તેમના ભાઈઓએ દાનમાં આપેલું. આ ખેતરમાં મબલક પાક થતો હોવાથી કાઠી દરબારોની દાનત બગડે છે અને ખેતર હડપવાની કોશિષ કરે છે. રઈબા ખેતરને બચાવવા દેવે કૂળના સપૂતો પાસે જાય છે. દેવે કૂળના સપૂતો અને કાઠી દરબારો વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે, તેમાં કાઠી દરબારો હથિયારો હેઠાં મૂકી દેવે કૂળના સપૂતો પાસે માફી માંગે છે અને કથાનો અંત આવે છે. 'મોટા મિયાં' એ બનાસકાંઠાના ધારેવાડા ગામના કોળિયાર પંથકની વાર્તા છે. આ પંથકનો ભડવીર વળાવિયો એટલે ભાણાભાઈ ઉર્ફે મોટામિયાં દિકરીના કરિયાવર માટે સોનીને ત્યાં ઘડવા આપેલા પટેલના દાગીનાને મોટામિયાં કેવી ચતુરાઈથી અને મર્દાનગીથી છોડાવી લાવી પટેલને પરત કરે છે તેનું અહીં નિરૂપણ થયેલું છે. 'ચિનગારીનો આતશ' માં ગોરા અંગ્રેજો સામે બૂટેડા ગામના લોકોએ છેડેલાં જંગની કથા છે, સાથે સાથે સંપાદકે બૂટેડા ગામમાં વર્ષો પહેલાં અંગ્રેજોના રાજ દરમિયાન બનેલાં પ્રસંગને પણ અહીં તાદ્દશ કર્યો છે. 'ભડ ભાયાણી' વાર્તામાં સરઘાર ગામના કેશુભાઈ પોતાના દ્રઢ મનોબળ અને કઠોર પરિશ્રમને કારણે સૂકાઈ ગયેલા ખેતરમાં શેરડીનો મોલ લહેરાતો કરે છે તેની વાર્તા છે. 'દેરીવાળું' વાર્તા ચંદરવાકરે પોતાના વતન ચંદરવા ગામેથી મેળવેલી છે. ચંદરવા ગામની આથમણી દિશાએ નામ કે અક્ષર વિનાના ઉલેલા ત્રણ પાળિયાની આ કથા છે. નવા નવા પરણેતર થયેલાં એવા ત્રણ ક્ષત્રિય કુમારો ગાયની રક્ષા કાજે મોતને ભેટે છે અને તેમની વીરતાને બહાદૂરીના સ્મરણરૂપે તેમના પાળિયા ઉભાં કરવામાં આવ્યાં છે. અને તેમની ગાથા ગાતા આ પાળિયાની કથા અહીં ગૂંથાઈ છે. 'લાજ ન આવત આપકો' માં ચંદરવાકરે કવિ તુલસીદાસના જીવન પ્રસંગને અહીં ટાંક્યો છે. 'ધરમના ભાઈ બહેન' વાર્તામાં મીરખાં બહારવટિયો અને તેમની ધરમની માનેલી બહેન વચ્ચેના પવિત્ર સંબંધની કથા છે. ઊઝા-પાટણ રોડ પરના બાવિસણા ગામે સંતાયેલા મીરખાંના સાથીદારોના હાથે રબારી દંપતિ ઘવાય છે. પતિ પાછળ આંકડ કરતી રબારણને જોઈને મીરખાં અતિશય આઘાત અનુભવે છે અને પોતાના સાથીદારોના હાથે અપરાધની ક્ષમા માગી રબારણને પોતાની ધરમની બહેન માની, તેની દીકરીના કરિયાવર માટે અઢળક સોનુ અને રૂપિયા આપી પોતાની ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત કરે છે એવું આ વાર્તાનું કથાનક છે. 'અંત: તાપ ઠર્યો' એ વાર્તા ચંદરવાકરને ઈ.સ. ૧૯૪૯-૫૦ ના ગાળામાં રેવપ્રવાસ દરમિયાન મળેલી. અહીં પ્રસ્તુત વાર્તામાં સોલંકી કૂળના પ્રતાપી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને તેના અનુગામી કુમારપાળના જીવન પ્રસંગને આલેખતી આ કથા છે. કથાના કથાનક અનુસાર સિદ્ધરાજ જયસિંહથી બચતા નાસતા-ફરતા કુમારપાળની જિંદગી મૂષકની ચોરાયેલી સોનામહોરોથી કેવી બદલાઈ જાય છે તે પ્રસંગનું આલેખન અહીં થયું છે.

આ સંપાદનમાંની મોટાભાગની વાર્તાઓ સંપાદકને કંઠસ્થ છે. ચંદરવાકરે તેમાં પોતાની રીતે સુધારા-વધારા કરી નવીન ઢબે તેને લિપિબદ્ધ કરી મૂકી છે. તો બે-ત્રણ જેવી વાર્તાઓ સંપાદકે જે તે પ્રદેશની રચનાપાટને અંતે લોકમુખેથી પ્રાપ્ત થયેલી છે. પરંતુ સંપાદકે વાર્તાઓને સંપડાવનાર એવા માહિતીદાતાઓનો નામોલ્લેખ કર્યો નથી. તો વળી વાર્તાઓના અંતે શબ્દાર્થ પણ આપ્યાં નથી. પરંતુ ચંદરવાકરે આ વાર્તાઓ મેળવવા માટે કરેલા પ્રયાસને નિરર્થક તો ના જ ગણી શકાય. તથા ત્યારબાદ તેને લિપિબદ્ધ કરવી એ પણ પડકારજનક કાર્ય છે. જેથી કરીને આ સંપાદનનું મૂલ્ય આમ ઓછું ન આંકી શકાય.

(૫) ઓખા મંડળની લોકકથાઓ:

પુષ્કર ચંદરવાકર દ્વારા સંપાદિત 'ઓખા મંડળની લોકકથાઓ' ઓખાની વાઘેર જાતિને ઉદ્દેશીને રચાયેલી ચૌદ લોકકથાઓનો સંગ્રહ છે. આ ગ્રંથના આરંભે ચંદરવાકર ઓખામંડળનો અર્થ આપતા નોંધે છે કે "ઓખા એટલે ખરાબ અને મંડળ એટલે મહાલ એ ઉપરથી ઓખામંડળ નામ પડ્યું છે. જમીન વેરાન તથા પ્રદેશનો દેખાવ આંખે ઉલ્લેગ આપે તેવો તથા અહીંના વતની જંગલી ખાસિયતના એ વાત ઉપર વિચાર કરીએ તો એ નામની આવી ઉત્પત્તિ યથાર્થ દીસે છે." પૃ. ૧૨૬ તો વળી ચંદરવાકરે ગ્રંથના અંતે આપેલ 'ઓખામંડળના વાઘેરો' માં ઓખાના વાઘેરો અને માણેક જાતિની ઉત્પત્તિકથા અને ઓખા પ્રદેશ વિશેની સવિસ્તર માહિતી આપી છે. આ ઉપરાંત ઓખાની વિવિધ જ્ઞાતિઓ, ઇતિહાસ કથાઓ, તેમની લોક સંસ્કૃતિ, લગ્નપ્રથા અંતર્ગત થતાં રિત-રિવાજો, વિધિ-વિધાનો, પહેરવેશ, ખોરાક, ભૌગોલિક વસાહત, ખેતી, પશુપાલન, વિવિધ રમતો, મેળાઓ, ઉત્સવો, લોકમાન્યતાઓ વગેરેની સરસ એવી ચર્ચા ચંદરવાકરે કરી છે. ચંદરવાકરે ઓખાની ભાતીગળ લોક સંસ્કૃતિને તાદ્દશ્ય કરતો આ લેખ આપીને અભ્યાસુઓને નવીન દિશા તરફ દોરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

પાઠટીપ.

- (૧) 'ઉત્તર ગુજરાતની લોકકથાઓ', સં. પુષ્કર ચંદરવાકર, પ્રકાશક: અસાઈત સાહિત્ય સભા, બ્રાહ્મણ શેરી, ઊંઝા. પ્રથમ આવૃત્તિ આવૃત્તિ ૧૯૯૩ પૃ. ૮
- (૨) શ્રેયાર્થી દાદા સાહેબ માળવંકર, પુષ્કર ચંદરવાકર, પ્રકાશક: હેરલ્ડ લેસ્કી ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ પોલિટીકલ સાયન્સ, અમદાવાદ. આવૃત્તિ, ૧૯૮૪. પૃ. ૪૨
- (૩) લોક સાહિત્ય: એક અભ્યાસ, ડૉ. કુમુદ પરીખ, પ્રકાશક: ડૉ. કુમુદ પરીખ, ૨૧ ભગવતી નગર, પ્રભારોડ, ગોધરા. પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૮૮. પૃ. ૧૯,૨૦
- (૪) પ્રીતના પાવા, સં. પુષ્કર ચંદરવાકર પ્રકાશક: સૃષ્ટિ પ્રકાશન કોલેજ રોડ, ભાવનગર. આવૃત્તિ ૧૯૭૦. પૃ. ૫
- (૫) 'ઓલ્યા કાંઠાના અમે પંખીડા', સં. પુષ્કર ચંદરવાકર, પ્રકાશક ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર. પ્રથમ આવૃત્તિ આવૃત્તિ ૧૯૮૪ પૃ. ૬
- (૬) લોક ગુર્જરી, વાર્ષિક અંક-૧૨, સં. જસવંત શેખડીવાળા અને હસુ યાજ્ઞિક, પ્રકાશન: ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર. વર્ષ: ૧૯૮૮ પૃ. ૯૫
- (૭) રાસમાળા, ભાગ-૨, સં. દિ.બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ, પ્રકાશક: ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, પ્રથમ આવૃત્તિ: ૧૯૬૯, પૃ. ૩૫૫